

A csákó szó története.

A címbeli *csákó* szó eredete ismeretlen. Azt tudjuk, hogy a huszárság intézményének átvétele révén a magyar *csákó* szó is meghonosodott több európai nyelvben, de hogy a magyarban mi e szó végső eredete: senki sem tudja.

Megfejtési kísérlet van ugyan több is, — ezek között leg-részletesebb a SZARVASÉ (Nyr. XII, 481), — de ezek, mint az EtSz. bírálatából láthatjuk: mind hasznavehetetlenek. Nem foglalkozom tehát e szó eredetére vonatkozó megfejtési kísérletekkel, hanem számbaveszem e szóról való nyelvi adatokat, meg a különféle jelentésváltozatokat és ezeknek alapján igyekszem megkeresni a szó eredetéhez vezető helyes utat.

Az EtSz.-ban a *csákó* szónak ilyen jelentésváltozatai vannak: 1. „ein ochs oder eine kuh mit auswärtsgebogenen hörnern, kiálló, szétálló, s kissé fölfelé görbült szarvú (ökör, tehén)“, első adat erre a jelentésre 1594-ből való: „*csákó* barna tarsa [t. i. ökör] (Nyr. XXXII, 158.)”, 2. „kiálló szarv“ (MTsz.); 3. „ökör- és tehénév“; 4. (elav.) „a süveg csákója: füle v. farka a süvegnek“; „a süvegkarima rézsútos hasítéka, amely szárny módjára elállt a süvegtől“, első adat 1736-ból APOR Met. Trans. c. művében: „Az ifjak pedig nyárban ugyan hasonló fekete süvegeket viseltenek, de *csákó*st... az süvegnek az *csákó*ját ezüst tóvel sűrűn megrakták...“ (Mon. Írók XI, 348.); 5. „genus tegumentum capitis, tschakelhaube, der helmhut, tshako“, első adat a XVIII. századból (vö. NAGY-NEMES: A magy. viseletek története 194. l.); 6. „szemtelen“; e jelentésre egyetlen egy adat van s kétséges, hogy helyes-e a szó jelentésének értelmezése. Az adat így szól: *csákó*: szemtelen. „Ériggy innen te *csákó*; mindég háragítod az ényim anyámát!“ (Nyr. XXIII, 144.); 7. (*csákóra*): „csákóra van vágva a süveg, a dolmány“, első adat XVII. sz. első feléből, 1638-ból való [BOD, Smirnai szent Polikarpus 35.]: „A' Deákok pedig és Oskola Mesterek skatulias süveget ne viseljenek... A' skatuliás süveg a' fekete süveg melly *tsákóra* vagyon vágva“; *csákóra hányja* a ló a lábát (MNy. XI, 370.) jelentése nincs feltüntetve; *csákóra áll* vلمي: előre áll (NyF. XI, 370.).

Az EtSz.-ból megtudjuk még azt is, hogy e jelentésváltozatok etymologiailag egy szóhoz fűződnek; továbbá azt, hogy e jelentésváltozatok közül a „szétálló s kissé fölfelé görbült szarvú (tehén, ökör)“ az eredeti jelentés.

Az EtSz.-nak ez a megállapítása igen fontos, mert ezzel

tulajdonképpen rámutat arra, hogy a *csákó* szó eredetét az állattenyésztés körében, vagyis a pásztornyelvben kell keresnünk.

A jelentésváltozatok tüzetes vizsgálatából az is kitűnik, hogy ezeknek *állandó* vonásuk az egyenes irányból való, az egy irányból való eltérés megjelölése.

Csákó-szarv „két oldalt a fejtől elállóan nő s csak bizonyos távolságra görbül befelé (MNY. VIII, 188.); *csákó*: „a süvegkarima rézsútos hasitéka, amely szárny módjára eláll a süvegtől”; *csákóra* van vágva a dolmány; azt jelenti: nem egyenesen, ferdén van vágva az elejének szárnya lent. Kiviláglik ez az alábbi idézetből: „A XVIII. század hatvanas éveitől kezdve... a dolmány az eddiginél is rövidebb lesz, úgy hogy mindjárt a derék alatt végződik, alját kerekre vágta s a csákóra vágott szárnyak eltűnnek“ (NAGY-NEMES: A magy. viseletek tört., 193. l.). A MNY.-ben (XI, 370.) ezt olvassuk: „*csákóra* hányja a ló a lábát“. Jelentése ott nincs megjelölve, én, a *csákó* szó eddigi jelentésváltozatait figyelembe véve, így értelmezem: „széthányja a lábát, kifelé hányja a lábát.“

Ezek meggondolásával most már könnyű a jelentésfejlődés további irányának kimutatása. Az eredetileg szarvállást jelölő *csákó* szóval asszimilációs jelentésváltozás következtében a süvegkarima rézsútos, szárny módjára elálló hasitékát is jelölni kezdették, s így keletkezett a *süveg csákója* birtokos jelzős kifejezés; a *csákóval* ellátott süveget pedig *csákós süvegnek* nevezték. Hangsúlyozom, hogy a régi nyelvben *csákó-süveg nem volt. Nem magyarázhatom tehát az önálló, „huszársüveg, süveg“ jelentésű szó keletkezését jelentéstapadással. De erre nincs is szükség. Egyszerűen úgy keletkezett, hogy a *csákós süveget* annak legfontosabb jellemzőjéről, a *csákóról* (= a süvegkarima rézsútos hasitéka) röviden *csákónak* kezdették nevezni.

Ime tehát, most már világosan látjuk a *csákó* szó jelentésfejlődésének történetét. De hogy egészen teljes legyen e szó jelentéstani és tárgyi magyarázata, hadd zárjam be dolgozatom ezen első részét a következő idézettel: „...a csákós süveg is megváltozik; elveszti elálló szárnyát, a mi még 1740–50 körül is egyik jellemző sajátága volt, valamint karimáját, csak a magas hengeralak marad meg belőle s oldalt lecsüngő vitézkötéses zsinórral pótolják szárnyát (= csákóját); ez a mai értelemben vett csákó, melyhez a század vége felé

még ernyős ellenző is járult; legelőbb (1757) a Nádasdy-huszárok viselték, 1769-től pedig a többi huszárezrednél is föleserélték vele a kalpagot s csakhamar Európaszerte átvette a hadsereg a magyar névvel együtt. Ezen időben a csákó már teljesen a katonai viselethez tartozott..." (NAGY-NEMES: A magyar viseletek tört. 193, 194. l.)

Így függ össze a *csákó* szó sokféle jelentésváltozata s ezen jelentésbeli összefüggés bemutatásával elérkeztünk annak a kérdésnek a felvetéséhez és kifejtéséhez, hogy mi a *csákó* szó alaki magyarázata.

Mint fentebb is említettem és az előbbi jelentéstani fejtegetésből is nyilván kitűnik: a szó eredetének kutatása a pásztornyelvhez vezet. Meg kell vizsgálnunk, hogy van-e az állattal bánó nép nyelvében olyan szó, amely az egyenes irányból való eltérést jelenti és amely a *csákó* szóval etymologiailag kapcsolatban állhat.

Ha a népnyelvet megfigyeljük, azt találjuk, hogy az állattenyésztéssel, pásztorkodással foglalkozók nem azt mondják: *bal, jobb; balra, jobbra, félre*, hanem azt, hogy: *csás, hajszás; csára, hajszra; csá!* (= *balra!*) hangutánzó eredetű, állatterelő szó (vö. EtSz.), felesleges tehát bővebben fejtegetnem, hogy a szó hangsorához nagyon erősen hozzátartozik az addigi irányból való eltérés képzete. Úgyhogy *csára* áll vlmi, jelentheti azt is, hogy *félre áll vlmi*. A *csá!* is ilyen hangutánzó, állatterelő szó (vö. EtSz.), első jelentése is: *balra!*, de azt is jelenti: *jobbra!*, meg azt is: *„jobbról félre térvé előre*“. Azt is mondják: *„csáléra áll pl. a kazal*“. Ez azt jelenti, hogy *„görbén, nem egyenes vonalban*“ (CzF.).

Nyilvánvaló ezekből, hogy a *csá!* hangutánzó, állatterelő szó jelentésének legfontosabb része az addigi egyenes irányból való eltérés megjelölése. Kimondhatjuk tehát, hogy a *csá* szónak *-kó* kicsinyítőképzős alakjával jelölhetett a pásztornép olyan szarvállást, amelynek legjellemzőbb tulajdonsága az, hogy két oldalt eláll a fejtől. Az *elálló, szétálló* jelentés mellett könnyen támadhatott e szónak *ferdére* (vágott), *félre* (áll) jelentése, ami a *csákóra* vágott dolmány, süveg, csákóra áll vlmi kifejezésekben meg is van.

Abból a társadalmi osztályból való tehát a *csákó* szó is, ahol a hasonló elemekből álló *fa + kó, csi + kó, vas + kó, pej + kó* szavak keletkeztek.

Ez a származtatás nyelvtörténeti ismereteinkkel nem el-

lenkezik; a jelentéstani magyarázat, mint látjuk, nagyon jól összeillik a *csákóról* adott alaktani magyarázattal. Nyugodtan megfogalmazhatnám tehát már az eredményt összefoglaló végső részt, de, — hogy még elfogadhatóbbá tegyem a *csákó*-nak imént adott magyarázatát, utalok a *balog* szóra.

E szó ugyanis nemesak azt jelenti, hogy ‚link, linkisch‘, hanem: ‚böse, bösartig‘ és még: (ein ochs) mit unregelmässigem Hörnern (EtSz.). Azt látjuk tehát, hogy amint a *bal* szónak *-g* kicsinyítőképzős származéka a tehén, vagy ökör szarvának bizonyos formáját jelenti, éppen úgy szolgálhat a *csá!* (= balra) szónak *-kó* kicsinyítőképzős származéka ökör, vagy tehén bizonyos szarvállásának a jelölésére.

Kimondhatjuk tehát, hogy a *csákó* magyar eredetű szó, a magyar állattenyésztés, pásztorkodás nyelvében keletkezett és nem más, mint a *csá!* hangutánzó állatterelő szónak *-kó* kicsinyítőképzős származéka; eredeti jelentése csakugyan ‚szétálló s kissé fölfelé görbült szarvú (ökör v. tehén)‘ s ebből fejlődött a többi.

Igazuk van tehát a külföldi szótáríróknak, mikor azt írják a *csákó* címszó mellé, hogy magyar eredetű.

Akik e szó eredetével eddig foglalkoztak (vö. EtSz.), azok idegen nyelvből vett kölcsönzésnek próbálták magyarázni, mert a rokon nyelvekből nem tudták, nem is tudhatták megérteni; azt meg elmulasztották, hogy a magyar nyelv külön életében tüzetesen kutatták volna eredetét. Nyíri Antal.

NÉPNYELV, NÉPHAGYOMÁNY.

Nyíri, rétközi nóták. II.

1. Erdő, erdő, erdő, de szép kerek erdő,
Páva is van abba tizenkettő,
Aranyos a páva tolla, csipkés a babám szoknyája,
Mér nincs minden jányomnak igazi babája.

(Kovács Margit, 17 éves, Nyírmadán.)

2. Szombaton estiére vótam vízér a kútra,
Letettem a vedremet az útra,
Arra ment a vármegye hajdúja,
Belenézett, kijukatt a vedremnek az ajja.

(Fice Jánosné, 43 éves, Nyírmadán.)